

Jan Perszon

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń | Wydział Teologiczny
ORCID: 0000-0001-8331-6833, e-mail: pershing@umk.pl

CHRYSTUS FUNDAMENTEM CZŁOWIECZEŃSTWA. JANA PAWŁA II WIZJA KULTURY W KONTEKŚCIE KRYZYSU CZŁOWIEKA I SPOŁECZEŃSTWA

Streszczenie

W eseju zaprezentowano wybrane elementy nauczania Jana Pawła II o kulturze. Papież postrzegał kulturę jako naturalne środowisko humanizacji człowieka. Skoro kultura europejska ukształtowała się dzięki chrześcijaństwu, Europejczycy – by „być sobą” – potrzebują Chrystusa. Papież wytrwale promował chrystologiczny model kultury i osoby ludzkiej, dlatego ostrzegając przed redukcjonizmem antropologicznym, postulował ewangelizację kultury, tak by sprzyjała ona (jako kultura „prawdziwa” i „autentyczna”) integralnemu rozwojowi osoby ludzkiej i społeczeństwa. W czasie swego pontyfikatu jasno diagnozował zagrożenia ze strony „kultury śmierci”, czyli prądów filozoficznych i trendów społecznych, które zakłámują prawdę o człowieku.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, kultura, chrześcijaństwo, kryzys

Abstract

CHRIST IS THE FOUNDATION OF HUMANITY. JOHN PAUL II'S VISION OF CULTURE IN THE CONTEXT OF THE CRISIS OF MAN AND SOCIETY

The essay presents selected elements of John Paul II's teaching on culture. The Pope saw culture as the natural environment for humanisation of man. Since European culture was formed through Christianity, Europeans – In order to “be themselves” – need Christ. The Pope persistently promoted a Christological model of culture and the human person. Therefore, warning against anthropological reductionism, he advocated the evangelisation of culture so that it would foster

(as a “true” and “authentic” culture) the integral development of the human person and society. During his pontificate, he clearly diagnosed the dangers of the “culture of death”, that is, philosophical currents and social trends that distort the truth about man.

Keywords: John Paul II, culture, Christianity, crisis

Wstęp

Pokolenia ludzi starszych w Polsce nie trzeba przekonywać, że Jan Paweł II i jego pontyfikat to rzeczywistości imponujące, ponadprzeciętne, o wręcz dziejowym znaczeniu. Nie tylko dla Polski i jej najnowszych dziejów, ale dla całej Europy i rodziny ludzkiej. Ten wielki Pasterz z niezwykłą erudycją i swobodą poruszał się nie tylko „na terenie” Kościoła i jego zbawczej misji. On – w sposób dla niego naturalny – głosząc Ewangelię „wyzwolenia człowieka”, prowadził dialog z całym światem. Jednym z wymiarów jego nauczania był świat kultury. Papież, nawet wtedy, gdy przemawiał do ludzi i środowisk dalekich od Ewangelii, podejmował „kwestię człowieka” w perspektywie Transcendencji, czyli w odniesieniu do Boga. Ta chrystocentryczna antropologia (często podejmowana *implicite*) koncentrowała się na godności osoby ludzkiej i wspólnej wszystkim ludziom naturze. Już kilkadziesiąt lat temu taka wizja człowieka napotykała na opór, zderzała się bowiem z postoświeceniowym antropocentryzmem i materializmem. Współcześnie obserwujemy, także w Polsce, ofensywę ponowoczesności i – jak się zdaje – tryumf „zwątpienia w człowieka”, generowany przez „zapomnienie Boga” lub Jego świadome wykluczenie z refleksji nad człowiekiem i społeczeństwem.

Dlatego w naszym przedłożeniu najpierw zaprezentowana będzie Jana Pawła wizja kultury i jej genetycznego powiązania z człowiekiem jako osobą. Następnie zastanowimy się nad źródłami i przejawami kryzysu współczesnej kultury określanymi przez papieża mianem „antykultury” i „kultury śmierci”. Wypowiedzi Głowy Kościoła (sprzed ponad 30 lat) każą przypuszczać, że już wtedy dostrzegał siłę zagrożeń, jaką dla człowieka niesie marginalizacja Boga w życiu osobistym i społecznym.

1. Jana Pawła II wizja człowieka i kultury

Dla papieża punktem wyjścia w refleksji o kulturze jest człowiek będący obrazem i podobieństwem Boga. Ten teocentryczny i chrystocentryczny „antropocentryzm” wybrzmiewa w rozlicznych wystąpieniach i dokumentach. Człowiek umiłowany i odkupiony przez Chrystusa jest dla Jana Pawła II „kluczem” do rozumienia świata, społeczeństwa i kultury¹.

1 Katarzyna Parzych (Katarzyna Parzych, „Jan Paweł II o dialogu Kościoła z kulturą”, w: *Symposium „Dialog kultur”*. UWM, Olsztyn 6 IV 2000, red. Marian Borzyszkowski (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Teologii, 2000), 40–42) zauważa, że u Jana Pawła II prymat osoby w kulturze jest pochodną jego wcześniejszych studiów. Karol Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, red. Tomasz Styczeń (Lublin: Wydawnictwo KUL, 1994).

Wpierw jednak jest Bóg; prymat Chrystusa (a trzeba pamiętać, że papież rozwija myśl *Centesimus annus* nr 22) w rozumieniu natury ludzkiej pojawił się w słynnym kazaniu na Placu Zwycięstwa w Warszawie: „Człowieka nie można do końca zrozumieć bez Chrystusa. A raczej: człowiek nie może siebie sam do końca zrozumieć bez Chrystusa. Nie może zrozumieć ani kim jest, ani jaka jest jego właściwa godność, ani jakie jest jego powołanie i ostateczne przeznaczenie. Nie może tego wszystkiego zrozumieć bez Chrystusa”².

Chrześcijańskie pojęcie osoby ludzkiej, jej przyrodzonych praw i prymatu względem świata rzeczy (ale także wytworów człowieka, struktur społecznych i instytucji), ukształtowało Europę i jej kulturę³. Znalazło odzwierciedlenie w europejskiej myśli filozoficznej i społecznej, w prawodawstwie, normach etycznych, szkolnictwie (oświacie), zainspirowało świadomość jednostek i społeczeństw. Dlatego papież mówi: „Kultura chrześcijańska przeniknięta jest poczuciem transcendencji osoby ludzkiej, ponieważ zapuszcza korzenie w żyzną głębię chrześcijańskiej wiary, według której człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Boże, stał się przez łaskę dzieckiem Ojca Niebieskiego i powołany został do uczestnictwa w Jego nadprzyrodzonym szczęściu. Przez tajemnicę wcielenia, męki i zmartwychwstania Chrystus otwiera czas na wymiar wieczności, nadaje sens cierpieniu i udziela sił do walki z grzechem”⁴. Dla papieża, który bezpośrednio doświadczył dwóch totalitaryzmów XX wieku, narastanie w demokratycznych krajach Europy aprobaty dla moralnego relatywizmu było asumptem do wskazania źródeł kryzysu i ostrzegania przed relatywistycznym „jawnym lub zakamuflowanym” totalitaryzmem. U źródeł kryzysu leży wadliwa, błędna antropologia. W encyklice *Centesimus annus* (nr 13) papież pisał: „Podstawowy błąd socjalizmu ma charakter antropologiczny, rozpatruje on bowiem pojedynczego człowieka jako zwykły element i część organizmu społecznego tak, że dobro jednostki zostaje całkowicie podporządkowane działaniu mechanizmu ekonomiczno-społecznego”. Jeśli zapytamy, skąd bierze się ta błędna koncepcja natury osoby i „podmiotowości” społeczeństwa, musimy odpowiedzieć, że pierwszym jej źródłem jest ateizm. Odpowiadając na wezwanie Boga, zawarte w samym istnieniu rzeczy, człowiek uświadamia sobie swą transcendentną godność. (...) Negacja Boga pozbawia osobę jej fundamentu, a w konsekwencji prowadzi do takiego ukształtowania porządku społecznego, w którym ignorowana jest godność i odpowiedzialność osoby”⁵. Te słowa odnoszą się

2 Jan Paweł II, „Homilia Ojca świętego wygłoszona na Placu Zwycięstwa”, w: *Pielgrzymka do Ojczyzny. Przemówienia i homilie Ojca świętego Jana Pawła II*, red. Ada i Zdzisław Szubowie (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1980), 47–48. Chrystocentryzm antropologii papieskiej jest ewidentny w: Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptor hominis”* (Rzym, 1979), nr 10. Nieco dalej Jan Paweł II stwierdza: „W Chrystusie i przez Chrystusa najpełniej objawił się ludzkości Bóg, najbardziej się do niej przybliżył – i równocześnie w Chrystusie i przez Chrystusa człowiek zdobył pełną świadomość swojej godności, swojego wyniesienia, transcendentnej wartości samego człowieczeństwa, sensu swojego bytowania”. Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptor hominis”*, nr 11.

3 Józef Życiński, *Europejska wspólnota ducha. Zjednoczona Europa w nauczaniu Jana Pawła II* (Warszawa: Wydawnictwo ATK, 1998), 61.

4 Jan Paweł II, „Przemówienie do uczestników sympozjum posynodalnego, 31 października 1991, Rzym”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski (Kraków: Biały Kruk, 2002), 165.

5 Jan Paweł II, *Encyklika „Centesimus annus”* (Rzym, 1991), nr 13.

do demokracji liberalnej, w której – poczynając od czasów oświecenia – popularne są utylitaryzm i hedonizm⁶. Jak zauważa Jacek Salij, gdy człowiek nie wie, czy Bóg w ogóle istnieje, nie można postawić pytania o ostateczny cel ludzkiego życia; bezprzedmiotowe jest też pytanie o *bonum honestum*, realizujące cel naszego człowieczeństwa. Zostało ono wyrzucone „poza nawias” myśli moralnej uprawianej przez ateistów i agnostyków. Pozostaje jedynie *bonum utile* i *bonum delectabile*⁷. Papież konkretyzował nauczanie soboru, który uczył, że bez Boga i nadziei życia wiecznego ludzka godność doznaje „poważnego uszczerbku”, a pytania o sens życia i śmierci, winy cierpienia pozostają bez odpowiedzi. Skutkiem tego bywa rozpacz⁸.

Ten boski rodowód człowieka-osoby, który ma fundamentalne znaczenie dla rozumienia tworzonej przez człowieka kultury, najdobitniej wybrzmiał w słynnym przemówieniu Jana Pawła II w UNESCO: „*Genus humanum arte et ratione vivit* – te słowa jednego z największych geniuszów chrześcijaństwa, który był równocześnie twórczym kontynuato-rem myśli antycznej, sięgają poza krąg współczesnego znaczenia kultury zachodniej (...) Mają one sens ogólnoludzki (...). Znaczenie istotne kultury, wedle powyższych słów świętego Tomasza z Akwinu, polega na tym, że jest ona właściwym kształtem życia człowieka jako takiego. *Człowiek żyje prawdziwie ludzkim życiem dzięki kulturze*. Jego życie jest kulturą również i w tym znaczeniu, że poprzez nią człowiek odznacza się i odróżnia od całej reszty istnień wchodzących w skład widzialnego świata: człowiek nie może obejść się bez kultury. Kultura jest właściwym sposobem „istnienia” i „bytowania” człowieka. Człowiek bytuje zawsze na sposób jakiejś kultury sobie właściwej, która z kolei stwarza pomiędzy ludźmi właściwą dla nich więź, stanowiąc o międzyludzkim i społecznym charakterze ludzkiego bytowania. (...). Papież mówi następnie o wyjątkowym statusie osoby – podmiotu kultury. „Człowiek, który w widzialnym świecie jest *jedynym* ontycznym *podmiotem kultury, jest też jedynym właściwym jej przedmiotem i celem*. Kultura jest tym, przez co człowiek jako człowiek staje się bardziej człowiekiem: bardziej «jest». Na tym także opiera się owo kapitalne rozróżnienie pomiędzy tym, czym człowiek jest, a tym, co posiada, pomiędzy «być» a «posiadać». Kultura pozostaje zawsze w istotnym i koniecznym związku z tym, czym (raczej: kim) człowiek «jest», natomiast związek jej z tym, co człowiek «ma» (posiada), jest nie tylko wtórny, ale i całkowicie względny”⁹. Jan Paweł II zwraca uwagę na podmiotowość i sprawczość osoby usytuowanej ontycznie „przed” kulturą. Jest ona „zawsze faktem pierwszym: pierwotnym i podstawowym”. Trzeba ją postrzegać integralnie, czyli w jej duchowo-materialnej podmiotowości. Konsekwentnie wtedy dzieła

6 Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość* (Kraków: Znak, 2005), 124–125. Papież określa w tym momencie Europę jako „kontynent spustoszeń”.

7 Jacek Salij, „Teolog”, w: Jan Paweł II, *Człowiek kultury*, red. Katarzyna Flader, Witold Kawecki (Kraków: Rafael, 2008), 354.

8 Sobór Watykański II, „Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym «Gaudium et spes»”, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski* (Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 1967), nr 21.

9 Jan Paweł II, „W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO Paryż, 2 czerwca 1980”, w: Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, Fundacja Jana Pawła II (Rzym: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1986), 67–68.

kultury materialnej świadczą o „uduchowieniu”, zaś kultury duchowej są naznaczone swoistą „materializacją”¹⁰. I – znów podkreślając prymat osoby w kulturze – dodaje: „Człowiek, i tylko człowiek, jest sprawcą i twórcą kultury; człowiek i tylko człowiek, w niej się wyraża i w niej się potwierdza”¹¹. Papież zwraca uwagę na niepodzielną, duchowo-cielesną naturę człowieka, *compositum humanum*¹². Jak pisze Andrzej Szostek, zakłócenie równowagi między elementem duchowym i cielesnym (jak manichejsko-platońska pogarda dla ciała lub bałwochwalcze hołdowanie ciału i sferze zmysłowej) wyjaławia kulturę i samemu człowiekowi „fałszuje” prawdę o nim samym i jego powołaniu. Lubelski etyk dodaje, że czynienie z wolności bożka częstokroć wiedzie do odrzucenia komunijnego (*communio personarum*) znaczenia cielesności w życiu małżeńskim¹³.

Tym samym papież definiuje nie tylko istotę kultury, ale podaje kryterium oceny jej wartości: jest ona cenna przez to, że człowieka (jego rozumność i wolność) wyraża. Im dokładniej, trafniej, bardziej adekwatnie to robi, tym jest „prawdziwsza”. Gdy oddaje jego „wewnętrzzną prawdę”, służy jego rozwojowi. Gdy tak nie jest, kultura zuboża człowieka, duchowo go wyjaławia. Ponieważ „człowiek jest sobą przez prawdę i staje się bardziej sobą przez coraz pełniejsze poznanie prawdy¹⁴”, człowiek „niesie w sobie” powinność poznawania prawdy i zakorzeniania się w niej¹⁵. Z tego wynika wychowawczy, czyli pedagogiczno-formacyjny charakter kultury¹⁶. Wychowanie jest jej pierwszym, zasadniczym zadaniem. Teza papieża może budzić niepokój, kojarzy się bowiem z ryzykiem ideologizowania kultury. Gdy jednak pamięta się o komercjalizacji kultury i sztuki oraz podporządkowaniu jej prawom podaży i popytu (urynkowanie kultury), porzucenie wymiaru wychowawczego (misji kultury, pytania o długofalowe jej oddziaływanie na integralny rozwój osoby) jest groźne¹⁷. Jan Paweł II upomina się o kulturę moralną i wychowanie moralne, które nie odnoszą się do samych tylko obyczajów (zachowań, postaw społecznych). Dobro moralne (urzeczywistniane przez dobre czyny, wyrastające z cnót i je umacniające) kształtuje człowieka w wymiarze, który decyduje o jego godności. Jest to przede wszystkim umacnianie jego rozumnej wolności realizowanej w miłości i twórczej pracy¹⁸.

10 Jan Paweł II, „W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO Paryż, 2 czerwca 1980”, 69.

11 Jan Paweł II, „W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO Paryż, 2 czerwca 1980”, 68.

12 Wnikliwie antropologię Karola Wojtyły analizuje Ryszard Wójtowicz, *Człowiek i kultura. Prolegomena do Wojtyłańskiej myśli antropologicznej* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010), 57–114.

13 Andrzej Szostek, „Człowiek i kultura w ujęciu Jana Pawła II”, *Łódzkie Studia Teologiczne* 6 (1997): 161.

14 Jan Paweł II, „W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO Paryż, 2 czerwca 1980”, 76.

15 Szostek, „Człowiek i kultura w ujęciu Jana Pawła II”, 160.

16 W nauczaniu papieża sporo uwagi poświęcono różności kultur (Kościoł nie utożsamia się z żadną z kultur) oraz dialogowi między nimi. Marek Szulakiewicz, „Jan Paweł II wobec problemów odmienności kulturowej”, w: *De revolutionibus orbium populorum Joannis Pauli II. Papież wobec wykluczenia społecznego*, red. Krzysztof Pilarczyk (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2015), 287–313.

17 Andrzej Szostek (Szostek, „Człowiek i kultura w ujęciu Jana Pawła II”, 162) zauważa, że prawa rynku niszczą kulturę, albowiem produkty tańsze i jakościowo słabsze, ale trafiające w gusta masowego odbiorcy, wypierają zwykle dzieła ambitne, wymagające od odbiorcy wysiłku (intelektualnego i duchowego).

18 Szostek, „Człowiek i kultura w ujęciu Jana Pawła II”, 161–162.

W swoich pasterskich wystąpieniach papież (choć pozostawał wierny klasycznemu ujęciu kultury: nauka, moralność, sztuka, religia) z emfazą podkreślał prymat Boga, który jest gwarantem i praźródłem prawdziwej kultury. Przemawiając w Strasburgu, konstatował: „Orędzie Kościoła dotyczy Boga i ostatecznego przeznaczenia człowieka, a więc spraw, którymi kultura europejska jest do głębi przeniknięta. Czyż można bowiem sobie wyobrazić Europę pozbawioną tego transcendentnego wymiaru? Odkąd na jej terenie rozwinęły się w epoce nowożytnej prądy myślowe, czyniące Boga coraz bardziej niezrozumiałym dla świata i człowieka, dwie przeciwstawne sobie wizje podtrzymują napięcie między punktem widzenia wierzących i zwolenników humanizmu agnostycznego, a czasem wręcz ateistycznego¹⁹”. Dalej papież mówił o wierzących, dla których posłuszeństwo Bogu jest źródłem prawdziwej wolności, która prowadzi do prawdy i dobra, a na płaszczyźnie etycznej do przyjęcia zasad i norm postępowania, które odkrywa rozum i objawia Słowo Boże. Drudzy, odrzucając wszelką zależność stworzenia od Boga czy od transcendentnego ładu dobra i prawdy, sądzą, że człowiek sam w sobie jest początkiem i końcem wszechrzeczy, a społeczeństwo (z jego normami i praktycznymi rozwiązaniami) jest absolutnie suwerennym jego dziełem. Etyka jest wtedy następstwem umowy społecznej, a wolność jest ograniczona jedynie przez prawa innych. Za słuszne ludzie uznają wtedy ograniczanie i zwalczanie religii, albowiem wolności obywatelskie zostały wywalczone przez obalenie porządku opartego na wierze religijnej. Papież dodaje, że rozwiązaniem tej antynomii nie jest ani restauracja dawnego porządku (często idealizowanego), ani rugowanie religii z życia publicznego, lecz uznanie rozdziału tego, „co należy do Cezara”, od tego, co „należy do Boga” (Mt 22,21). I zapewnienie wierze prawdziwej wolności²⁰. Jak zobaczymy, zsekularyzowane społeczeństwo Zachodu nie widzi w sferze publicznej miejsca dla religii; uznaje ją wręcz za przeszkodę w realizacji pomyślności i „szczęścia” wyemancypowanych z wszelkich ograniczeń jednostek²¹.

Jan Sochoń podkreśla, że ważne znaczenie w antropologii Jana Pawła II ma „prymat Boga”, ale (zwłaszcza w dziele *Osoba i czyn*) w perspektywie „doświadczenia religijnego” osoby ludzkiej. Wojtyła podkreślał znaczenie „poznania osoby”; człowiek jako osoba ma stałą, określoną strukturę ontyczną. Ta zaś „objawia się”, manifestuje przez „czyn”, czyli działanie (zawsze ludzkie, czyli duchowo-cielesne). Człowiek więc przyjmuje Boga (Jego objawienie, samodarowanie) w sposób rozumny i wolny²².

19 Jan Paweł II, „Przemówienie w Parlamencie Europejskim, 11 października 1988, Strasburg”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie*, 114.

20 Jan Paweł II, „Przemówienie w Parlamencie Europejskim, 11 października 1988, Strasburg”, 114–115.

21 Chantal Delsol, *Nienawiść do świata. Totalitaryzmy i ponowoczesność*, przekł. Marek Chojnacki (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2020), zwłaszcza rozdział: „Fatalny proces emancypacji”, 28–67. Z perspektywy kulturowo-prawno-ustrojowej na obecność religii (jej wpływu) w życiu publicznym pisze obszernie Rowan Williams, *Wiara na areopagu. O wizji Europy, roli państwa oraz o tym, dlaczego współczesne społeczeństwo nie przetrwa bez Boga, religii i wartości moralnych*, przekł. Grażyna Gomola, Aleksander Gomola (Poznań: Wydawnictwo W drodze, 2018), zwłaszcza rozdział 2, *Sekularyzm, wiara, wolność*, 34–52.

22 Jan Sochoń, „Filozof”, w: Jan Paweł II, *Człowiek kultury*, red. Katarzyna Flader, Witold Kawecki (Kraków: Rafael, 2008), 323–344; Bronisław Wildstein, *Bunt i afirmacja. Esej o naszych czasach* (Warszawa: PIW, 2020).

W obliczu upadku systemu komunistycznego papież mówił: „Kultury europejskiej nie można zrozumieć bez odniesienia do chrześcijaństwa: Ewangelia stanowi jej fundament, Ewangelia nieustrudzenie głoszona i od 20 wieków wprowadzana w życie przez nieustraszonych apostołów i niezliczone rzesze wiernych. (...) Dynamizm wiary chrześcijańskiej wyzwolił w kulturze europejskiej ogromne zdolności twórcze. Historia świata zna wiele cywilizacji, które zaginęły, wiele wspaniałych kultur, których blask dawno zgasł, podczas gdy kultura europejska ciągle się odnawiała i wzbogacała w dialogu z Ewangelią, dialogu zawsze trudnym, często przeradzającym się w konflikt, a jednak zawsze owocnym”²³. I kiedy indziej: „W kręgu dziedzictwa wiary chrześcijańskiej kulturę europejską szczególnie ukierunkował chrześcijański obraz człowieka. Przekonanie o podobieństwie człowieka do Boga i jego odkupieniu przez Jezusa Chrystusa, Syna Człowieczego, stworzyło historyczno-zbawczy fundament dla uznania wartości i godności osoby oraz poszanowania potrzeby jej wolnego rozwoju w klimacie ludzkiej solidarności”²⁴.

Jan Paweł doskonale rozumiał, że obalenie żelaznej kurtyny nie rozwiązuje automatycznie kwestii człowieka ani spustoszonej przez system ateistyczny kultury. W miejsce ucisku ideologicznego i systemowej dechrystianizacji, które doprowadziły do powstania społeczeństw, dla których Bóg nie stanowi żadnego punktu odniesienia, wchodzi „presja kultury pozbawionej korzeni duchowych”²⁵. Papież prosił polskich biskupów w 1993 roku, by czuwali nad „używaniem wolności” w Ojczyźnie. Ostrzegł przed moralnym relatywizmem, falą demoralizacji, która przychodzi „pod pozorem nowoczesności i wyzwolenia” w imię „opacznie rozumianej tolerancji i pluralizmu”. Jan Paweł II mówił wtedy, że to oznaczałoby dobrowolne poddanie się nowej formie totalitarnego zniewolenia. Kluczowe znaczenie ma w tym kontekście ewangelizacja kultury; tymczasem obecność Kościoła w życiu publicznym jest przez wiele środowisk intensywnie zwalczana²⁶.

W prezentacji „zderzenia” kultury życia i miłości z kulturą śmierci papież nie unikał wyrazistości. Nawiązując do *Gaudium et spes* (nr 36), zauważył, że z racji postępu naukowego i technicznego kultura Zachodu jest dla innych kontynentów atrakcyjna, ulega jednak zubożeniu w wymiarze humanistycznym, duchowym i moralnym. W rezultacie kultura zachodnia „podejmuje dramatyczną próbę urzeczywistnienia dobra człowieka, obywając się bez Boga, najwyższego Dobra. Jak jednak przestrzega Sobór Watykański II, „stworzenie (...) bez Stworzyciela zanika” (GS 36). Kultura, która odrzuca więź z Bogiem, zatracą własną duszę i schodzi na manowce, stając się kulturą śmierci, czego świadectwem są tragiczne wydarzenia XX stulecia i czego dowodzi szerzenie się nihilizmu,

23 Jan Paweł II, „Przemówienie do uczestników sympozjum posynodalnego, 31 października 1991, Rzym”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, (Kraków: Biały Kruk, 2002), 164–165.

24 Jan Paweł II, „Przemówienie podczas Nieszporów Europejskich, 10 września 1983, Wiedeń”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie*, 38–39.

25 Jan Paweł II, „Audiencja dla członków Papieskiej Rady ds. Kultury, 10 stycznia 1992, Watykan”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie*, 185–190.

26 Jan Paweł II, „Przemówienie do II grupy Biskupów polskich, 15 stycznia 1993, Watykan”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie*, 215–216.

powszechnego dziś na rozległych obszarach świata zachodniego”²⁷. Piotr Mazurkiewicz ostrzega jednak przed uproszczeniem: zwolennicy aborcji, eutanazji i kary śmierci byłiby automatycznie kwalifikowani jako „cywilizacja/kultura śmierci”, zaś ich przeciwnicy jako przedstawiciele „cywilizacji życia”. Janowi Pawłowi idzie raczej o to, że każda kultura (jak i każdy człowiek) jest dotknięta *mysterium iniquitatis* (tajemnicą nieprawości), dlatego potrzebuje – i to permanentnie – oczyszczenia i zbawienia. I w związku z tym każda kultura – w mniejszym czy większym zakresie – „stawia opór” Ewangelii²⁸. Dla papieża spór o kulturę, a w istocie o rozumienie i respektowanie prawdy o człowieku/osobie, nie dotyczy wyboru w zakresie „światopoglądu” czy preferencji filozoficznych i społecznych. Rzecz idzie o coś najbardziej podstawowego: możliwość wiecznego zbawienia i potępienia człowieka. W „Przekroczyć próg nadziei” Jan Paweł II stwierdza, że „zbawić” znaczy „wyzwolić od zła”. Ale chodzi nie tylko o wyzwolenie od zła społecznego (historycznego): zniewolenia, wyzysku, choroby, klęski żywiołowej, czyli nieszczęść. „Zbawić, to znaczy wyzwolić od zła radykalnego, ostatecznego. Takim złem nie jest sama tylko śmierć. Śmierć już nie jest takim złem, skoro przychodzi po niej zmartwychwstanie. (...). Zbawić, to znaczy wyzwolić od zła radykalnego. Takim złem jest nie tylko stopniowe wyniszczanie się człowieka z upływem czasu i jego końcowe unicestwienie przez śmierć. Takim złem, jeszcze bardziej radykalnym, jest odrzucenie człowieka przez Boga, czyli potępienie wieczne jako konsekwencja odrzucenia Boga ze strony człowieka. Potępienie jest przeciwstawne zbawieniu. Jedno i drugie łączy się z przeznaczeniem człowieka do życia wiecznego. Jedno i drugie zakłada, że istota ludzka jest nieśmiertelna”²⁹.

Jan Paweł II promował „autentyczną kulturę”, czyli taką, która zapewnia integralny rozwój osoby ludzkiej aż po jej ostateczne, zbawcze spełnienie. W jego nauczaniu „autentyczna kultura” jest otwarta na całą prawdę, a więc i na Boga. Kultury, które Boga (programowo lub „przypadkiem”) pomijają, są nieautentyczne, czyli dehumanizują człowieka. Autentyczna kultura musi się opierać na zdrowej, „prawdziwej” antropologii, czyli takiej, która nie absolutyzuje ani materii, ani ducha. Kultura „autentyczna” musi być zorientowana religijnie³⁰. Reasumując: w ujęciu papieża program autentycznej kultury uwzględnia poszukiwanie autentycznej prawdy i wartości, dalej – jej zadaniem jest ukazywanie godności ludzkiej; po trzecie: kultura powinna tak kierować rozwojem społecznym, by podkreślać prymat osoby przed rzeczą, podmiotu nad przedmiotem, zaś rozwój naukowo-techniczny powinien być podporządkowany etyce.

27 Jan Paweł II, „Dialog między kulturami drogą do cywilizacji i pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2001 r.”, nr 9, w: Jan Paweł II, *Świat nie jest zamęt...* (Warszawa: Akademia Dyplomatyczna Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 2003), 296.

28 Piotr Mazurkiewicz, „Jan Paweł II i zderzenie historii”, *Teologia Polityczna* 3 (2005–2006): 91–93.

29 Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messori* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1994), 68.

30 Wójtowicz, *Człowiek i kultura. Prolegomena do Wojtyłańskiej myśli antropologicznej*, 205.

2. Kryzys kultury chrześcijańskiej na Zachodzie

Jest zapewne wiele prawdy w stwierdzeniu, że chrześcijaństwo i wytworzona – czy lepiej – inspirowana przezeń kultura są w permanentnym kryzysie. Tak być musi, albowiem urzeczywistnieniem Ewangelii i misji Kościoła nie są ani widzialna potęga organizacyjna (instytucjonalna), ani wpływ religii katolickiej na życie publiczne (w tym stosunki polityczne), ani sam rozkwit dzieł religijnych (np. szkolnictwa, szpitalnictwa, caritas), ani nawet powszechność praktyk religijnych (np. wysoki udział w niedzielnej mszy św. – *domicantes*). Celem ewangelizacji i życia chrześcijańskiego jest świętość, czyli „maksymalne” upodobnienie się wierzących do Chrystusa.

Ma jednak sens – mamy na myśli region zwany Zachodem – mówienie o kryzysie żywej wiary, słabnięciu życia religijnego, kryzysie Kościoła i kryzysie w Kościele³¹. Jan Paweł II wielokrotnie wskazywał na źródła kryzysu kultury europejskiej oraz mechanizmy, jakie go potęgują. Na spotkaniu ze światem nauki (Lublin, 9 czerwca 1987 r.) powiedział: „Okres Oświecenia, bardziej jeszcze wiek XIX, rozwinął tezę o antynomii pomiędzy nauką a religią. Antynomia ta zrodziła też pogląd, zwłaszcza w marksizmie, o charakterze alienacyjnym wszelkiej religii. Zawarta w tym poglądzie redukcja «człowieka w świecie» do wymiarów bezwzględnej immanencji «człowieka» względem «świata» niesie wraz z sobą nie tylko nietzscheańską problematykę «śmierci Boga», ale – jak stopniowo zauważono – perspektywę «śmierci» również «człowieka», który w tej zasadniczo «materialistycznej» wizji rzeczywistości nie dysponuje w sensie ostatecznym, eschatologicznym innymi możliwościami, jak cała reszta przedmiotów widzialnego wszechświata»³². Skutkiem „śmierci Boga” (czyli Jego detronizacji, usunięcia, by zając Jego miejsce i dysponować absolutną, anarchistyczną wolnością) jest pokusa, by nie tylko odrzucić wszelką zależność od Stwórcy, ale – w akcie samobójczym – „dowieść” swej absolutnej wolności. Henri de Lubac wnioskuje, że postawa buntu wobec własnej kondycji prowadzi do pokusy samounicestwienia³³. W Akcie Europejskim, wygłoszonym w Santiago de Compostela (9 listopada 1982 r.), papież mówił: „Życie publiczne jest także naznaczone konsekwencjami ideologii sekularystycznych, konsekwencjami, które od negacji Boga czy też ograniczania wolności religijnej posuwają się do przypisywania nadmiernego znaczenia sukcesowi ekonomicznemu w stosunku do ludzkich wartości i produkcji; od materializmu i hedonizmu, które zagrażają wartościom rodziny, płodnej i zjednoczonej,

31 Porównaj m.in.: Grzegorz Górny, Krystian Kratiuk, Paweł Lisicki, *Świat i Kościół w kryzysie* (Kraków: Esprit, 2023); Robert Skrzypczak, *Między Chrystusem a Antychrystem* (Kraków: Esprit, 2022); *Non possumus. Niezgoda, której uczy Kościół*, red. Paweł Milcarek, Tomasz Rowiński (Warszawa: Demart S.A., 2021); Agnieszka Turoń-Kowalska, „Kryzys kultury europejskiej w ujęciu Leszka Kołakowskiego”, *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 13 (2014): 153–175.

32 Jan Paweł II, „Przemówienie do przedstawicieli świata nauki, Lublin, 9 czerwca 1987 r.”, w: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny: 1979–1983–1991–1995–1997. Przemówienia, homilie* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2002), 400.

33 Henri de Lubac, *Dramat humanizmu ateistycznego*, tłum. Arkadiusz Ziernicki (Kraków: WAM, 2004), 337.

życiu zaledwie poczętemu, moralnej trosce o młodzież, aż po nihilizm, rozbijający wolę stawiania czoła kluczowym problemom, takim jak nowi ubodzy, emigracja, sytuacja mniejszości etnicznych i religijnych, godziwy użytek czyniony ze środków społecznej komunikacji, uzbrajający zaś ręce terrorystów”³⁴. U schyłku swego pontyfikatu (2002 r.) biskup Rzymu nawiązał do procesów laicyzacyjnych, które od końca XVIII wieku zmierzały do wykluczenia Boga i chrześcijaństwa z wszystkich dziedzin życia. Z tego nurtu pochodzą agnostyczny laicyzm i sekularyzacja eliminujące Boga i naturalne prawo moralne z życia publicznego (a więc z kultury) i spychające religię w sferę prywatną. „Czyż z tego punktu widzenia nie jest znamieny fakt, że z Karty Europejskiej wykreślono jakiegokolwiek bezpośrednie odniesienie do religii, a więc także do chrześcijaństwa?” – pytał Następca Piotra³⁵.

Skutkiem „śmierci Boga” w sercach i umysłach ludzi jest dążenie do eliminacji wymiaru religijnego i „kwestii Boga” z przestrzeni publicznej (społecznej). Jan Paweł II odnosząc się do rozróżnienia wspólnoty politycznej od społeczności wiary, stwierdza: „Po Chrystusie nie jest już możliwa absolutyzacja społeczeństwa jako wartości kolektywnej, która wchłania ludzką jednostkę wraz z jej niezbywalnym przeznaczeniem. Społeczeństwo, państwo, władza polityczna należą do rzeczy tego świata, zmiennych i zawsze podlegających udoskonaleniu. Żaden program społeczny nie ustanowi nigdy Królestwa Bożego, to znaczy stanu eschatologicznej doskonałości na ziemi. Mesjanizmy polityczne prowadzą najczęściej do najgorszych form tyranii. Struktury, które nadają sobie społeczeństwa, nie mają nigdy wartości najwyższej; nie mogą też same zapewnić wszystkich dóbr, których pragnie człowiek. W szczególności nie mogą one zastąpić jego sumienia ani zaspokoić potrzeby prawdy i absolutu”³⁶. Uznanie autonomii religii (tego, „co należy do Boga”) stawia władzy „zdrowe granice wyznaczone przez sumienie, ostateczne przeznaczenie, najwyższy sens istnienia, otwarcie na absolut, dążenie do nieosiągalnych nigdy celów”; papież dodaje, że wykluczenie Boga z życia publicznego ma „ponure konsekwencje”. Bóg bowiem jest ostatecznym kryterium etyki i najwyższą gwarancją obrony przeciw nadużyciom władzy człowieka nad człowiekiem³⁷. Papież jest świadom zagrożeń, jakie niosą ze sobą ideologie (wtedy istniał jeszcze „obóz komunistyczny”), stąd ostrzeżenie przed absolutyzacją społeczeństwa lub grup gardzących osobą ludzką i jej wolnością. Ale – nie tylko

34 Jan Paweł II, „Akt Europejski, Santiago de Compostela, 9 lipca 1982”, w: Sławomir Sowiński, Radosław Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003), 192.

35 Jan Paweł II, „Do uczestników III Międzynarodowego Forum Fundacji im. Alcide De Gasperiego, 23 lutego 2002, Watykan”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie*, 409.

36 Jan Paweł II, „Przemówienie w Parlamencie Europejskim, 11 października 1988, Strasburg”, 116. Papież dodaje, że porządek państwa i życie publiczne opierają się na ncoie obywatelskiej, czyli takim „posłuszeństwie” interesom dobra wspólnego (wyrażonym w prawie stanowionym), które są obiektywnie sprawiedliwe i dobre. Prawo musi być oparte na transcendentnej prawdzie i sprawiedliwości.

37 Jan Paweł II, „Przemówienie w Parlamencie Europejskim, 11 października 1988, Strasburg”, 116.

w kontekście komunizmu – dodaje: „Człowiek tam, gdzie przestaje szukać oparcia w wartości wobec siebie transcendentnej, ponosi ryzyko, że stanie się ofiarą nieograniczonej samowoli władzy i pseudoabsolutów, które go zniszczą”³⁸.

Cechą „ześwieczonego Europejczyka” jest coraz częściej „śmierć dobrobytu” wyrażająca się utratą nadziei, nihilizmem młodych, zagubieniem i chaosem. Przed niemal czterdziestu laty papież mówił: „W rezultacie społeczeństwo Zachodu stało się społeczeństwem złożonym, pluralistycznym i poliwalentnym, w którym jednostka usiłuje sama, przy pomocy niezależnego rozumu ustalać cele, wartości oraz sens swojego życia i działania, ale równocześnie często porusza się po omacku, w ciemnościach, wśród twierdzeń metafizycznych, ostatecznych celów i etycznych punktów odniesienia. Ten człowiek, uważający siebie za dorosłego, dojrzałego i wolnego, to także człowiek, który ucieka od wolności, aby stać się konformistą, cierpi z powodu samotności, narażony jest na różne rozterki duchowe, stara się oddalić śmierć i poddaje się budzącej groźbę beznadziejności”³⁹. W tych słowach biskupa Rzymu wybrzmiewa „podsumowanie” – ewidentnych już kilkadziesiąt lat temu – skutków ideologii postmodernizmu⁴⁰.

Stwierdzając, że sam postęp techniki, gdy odrywa się od odniesień etycznych, może człowiekowi zagrażać, papież mówił: „Wśród kluczowych problemów naszego wieku coraz większej wagi nabierał problem „sensu”, w miarę jak pustka ideologiczna odbierała człowiekowi punkty odniesienia, czyniąc zeń rozbitka pozbawionego kompasu, miotanego burzą. Człowiek czuje się zagubiony, jeśli jego pobyt na ziemi nie jest rozjaśniony wiecznym światłem, chroniącym go przed fatalistyczną wizją historii jako ślepego mechanizmu, który prowadzi do zabójczych konfliktów. Przyszłość Europy zależy w dużej mierze od rozbudzenia sumień, czego dokonać może tylko Chrystus, początek i kres ludzkiej historii. (...) Kościół jest przekonany, że wyzwala człowieka, gdy otwiera mu dostęp do tajemnicy Chrystusa”⁴¹. Jan Paweł II, jeszcze przed objęciem Stolicy Piotrowej, był świadom konfliktu, dramatycznej walki między „kulturą życia” a „kulturą śmierci”, dlatego chrześcijanie powinni wykształcić w sobie „silny zmysł krytyczny” (EV nr 95). Szczególnym „papierkiem lakmusowym” tego zwarcia była kwestia świętości, nienaruszalności ludzkiego życia. „Potrzebna jest powszechna mobilizacja sumień i wspólny wysiłek etyczny, aby wprowadzić w czyn wielką strategię obrony życia. Wszyscy razem musimy budować nową kulturę życia: nową, to znaczy zdolną podejmować i rozwiązywać istniejące dziś, a dawniej nieznanne problemy związane z ludzkim życiem” – pisał Jan Paweł II⁴².

38 Jan Paweł II, „Przemówienie w Parlamencie Europejskim, 11 października 1988, Strasburg”, 117.

39 Jan Paweł II, „Do uczestników VI Sympozjum Biskupów Europejskich, 11 października 1985 r.”, w: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie*, 74.

40 Andrzej Bronk, *Zrozumieć świat współczesny* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1998), 23–113; Janusz Mariański, *Megatrendy w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2016).

41 Jan Paweł II, *Przemówienie do uczestników sympozjum posynodalnego, 31 października 1991 r.* (Rzym, 1991), 166.

42 Jan Paweł II, *Encyklika „Evangelium Vitae”* (Rzym, 1995), nr 95.

Można zapytać, czy w jakimkolwiek kraju na Zachodzie (Polski nie wyłączając) ktoś jeszcze wierzy w możliwość odwrócenia powszechnych trendów manipulacji życiem cudzym i własnym? Zanik poczucia bezcennej wartości życia każdego człowieka oznacza, że wali się i załamuje cały gmach kultury i człowieczeństwa. Zakwestionowane są wszystkie pozostałe „świętości”, fundamenty życia wspólnego⁴³. Marek Jurek zauważa, że także w polskiej polityce żadna licząca się opcja nie jest zainteresowana (politycznie i kulturowo) realną obroną życia nienarodzonych. Jasne postawienie kwestii nienaruszalności życia nie zyskałoby zapewne akceptacji „zepsutego” już po części społeczeństwa⁴⁴. W tych realiach można powiedzieć, że Jana Pawła II wizja kultury jest – z biegiem lat coraz bardziej – nierealna i „idealistyczna”⁴⁵. Taka teza staje się bardziej zasadna z każdym kolejnym dniem; od ponad 30 lat decydujący wpływ na człowieka (i to w wymiarze globalnym) ma rzeczywistość wirtualna⁴⁶. Jej „uczestnicy” i konsumenci – zwłaszcza młodszy – nie muszą podejmować „problemu Boga” ani wnikliwej refleksji nad naturą człowieka i sensem jego życia. W wirtualnym świecie (który u ludzi młodszych „miesza się” i przenika z realnym, wręcz staje się kwintesencją realności) Bóg osobowy, Bóg objawienia nie pojawia się. Jest po prostu nieobecny. Z horyzontu „cyfrowych tubylców” znika poważna refleksja nad kondycją człowieka (jako osoby), nie pojawia się też potrzeba „zbawienia”. Kultura zaś, przekazywana „z pokolenia na pokolenie”, zostaje porzucona wraz z pęknięciem tradycji (transmisji międzypokoleniowej). Nowe technologie wytwarzają „kulturę prefiguratywną”, nastawioną na „przyszłość”. Przeszłość nie istnieje, a teraźniejszość staje się „chwilą”. Centralną wartością nowej kultury staje się „przyszłość”. Społeczeństwo postindustrialne, czyli cywilizacja informacyjna, biznesu, globalnych zmian, cechuje się dobrobytem, rozwojem cywilizacyjnym, ale także dezintegracją więzi międzyludzkich, zmiennością, fragmentarycznością, indywidualizmem, konsumpcjonizmem.

43 Bronisław Wildstein, *Bunt i afirmacja. Esej o naszych czasach* (Warszawa: PIW, 2020), 70–79. Dziennikarz zauważa, że w wielu krajach obrona „prawa do życia” (które jest fundamentem wszystkich innych praw człowieka) jest uznawana za zagrożenie dla „praw człowieka”. Odrzucenie elementarnej normy prawa naturalnego sprawia, że każde ludzkie istnienie zawisło na łasce (i niełasce) tych, którzy jednym przyznają status człowieka, a innym nie.

44 Wspomina o tym m.in. w wywiadzie: Marek Jurek, „Prawdziwa wolność Kościoła. Wobec potęg tego świata”, w: *Non possumus. Niezgoda, której uczy Kościół*, red. Paweł Milcarek, Tomasz Rowiński (Warszawa: DEMART, 2021), 171–195; Charles J. Chaput, *Obcy w obcej ziemi. Życie wiarą w postchrześcijańskim świecie*, tłum. Magda Sobolewska (Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2019), 13–40. Emerytowany biskup Filadelfii w rozdziale „Cudzoziemcy z kartą stałego pobytu” pokazuje odejście społeczeństwa (Amerykanów) od pryncypiów chrześcijańskich (życia „wobec Boga”) i niemal całkowite zwycięstwo relatywizmu.

45 Taka kwestia w: Katarzyna Kalinowska, „Idealna Europa? Wizja Europy w myśli Jana Pawła II”, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. Katarzyna Kalinowska, Barbara Brodzińska, Małgorzata Zamojska (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009), 63–71.

46 Od ponad 60 lat medium niwelującym tradycję i kulturę (a przede wszystkim zdolność do krytycznego i abstrakcyjnego myślenia) jest telewizja. O nieodwracalnych szkodach, jakie rozwojowi dziecka wyrządza oglądanie telewizji: Giovanni Sartori, *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*, tłum. Jerzy Uszyński (Warszawa: Wydawnictwa UW, 2007); Michel Desmurget, *Teleoglupianie. O zgubnych skutkach oglądania telewizji (nie tylko przez dorosłych)*, tłum. Ewa Kaniowska (Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2012); Derrick de Kerckhove, *Powłoka kultury. Odkrywanie nowej elektronicznej rzeczywistości*, przekł. Witold Sikorski, Piotr Nowakowski (Warszawa: Wydawnictwo MIKOM, 1996).

Z tego wynika osłabienie tożsamości jednostek i grup społecznych, egzystowanie w „świecie hybrydowym”, płynność i zmienność wszystkich „wartości” i kategorii⁴⁷. Nie wyklucza to jednak religii z dyskursu publicznego całkowicie⁴⁸.

Pozostaje pytanie – czy uda się ocalić człowieka i „prawdziwą”, czyli odpowiadającą naturze ludzkiej kulturę? Zmiany „pokoleniowe”, które w hybrydowym świecie (przenikania wirtualnego i realnego wymiaru) zachodzą co około 15 lat, sprawiają, że dominująca kategoria „zmiany” poniekąd unieważnia klasyczne modele rozumienia kultury i człowieka, a pedagogów i rodziców zmusza do (ciągle nowych) prób rozumienia młodych i komunikacji z nimi⁴⁹. Osobną kwestią, która szybko „niweluje” dotychczasową/zastaną i odziedziczoną kulturę, jest swoista digitalizacja mentalności użytkowników sieci. Choć informatyczne narzędzia stanowią nieoceniony skarb i znakomite instrumentarium „zwiększenia” potencjału człowieka, w paradoksalny sposób często prowadzą do instrumentalizacji osoby i degradacji zdolności poznawczych⁵⁰. Obcowanie od wczesnego

-
- 47 Ewa Karmolińska-Jagodzik, „Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych”, *Studia Edukacyjne* 21 (2012): 191–210. W takiej kulturze następuje zerwanie z tradycją i przeszłością. „Stare” okazuje się bezużyteczne. Zanika rodzina, upadają tradycyjne autorytety, bo młodszy są „mądrzejsi” od starszych. Chantal Delsol, *Czym jest człowiek? Kurs antropologii dla niewtajemniczonych*, przekł. Małgorzata Kowalska (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2011), 123–162. Francuska filozof stwierdza, że „człowiek rodzi się osobliwie niedokończony”, dlatego jego byt (i rozwój) jest w najwyższym stopniu uzależniony od kultury. „Życie ludzkie jest w najwyższym stopniu sztuczne w porównaniu z życiem rozwiniętych zwierząt, które znają tylko zależeć od owej sztuczności zwanej przez nas kulturą. U człowieka przekaz gra rolę absolutnie determinującą, ponieważ jest on istotą zdecydowanie najbardziej oddaloną od przyrody, stworzeniem, które w najwyższym stopniu zamieszkuje «gdzie indziej» w stosunku do przyrody, z której się wyłania” – pisze Delsol (s. 125). Orientacja prefiguratywna stawia człowieka „w rozpaczliwej sytuacji”, musi bowiem adekwatnie reagować (dostosowywać się) na szybkie zmiany. Margaret Mead, *Kultura i tożsamość: studium dystansu międzypokoleniowego*, tłum. Jacek Hołówka (Warszawa: PWN, 2000).
- 48 Radosław Sierocki, *Praktykowanie religii w nowych mediach. Katolicka przestrzeń Facebooka* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018).
- 49 Marzenna Nowicka, „Młodzi z pokolenia Z i Alpha jako zadanie dla pedagogów, czyli o konieczności «łapania fali». *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 4, 44 (2002): 164–176. Dominik Batorski, „Dzieci z sieci – dostęp i korzystanie z internetu przez dzieci w wieku przedszkolnym”, w: *Male dzieci w świecie technologii informacyjno-komunikacyjnych. Pomiędzy utopijnymi szansami a przesadzonymi zagrożeniami*, red. Jacek Pyżalski (Łódź: Wydawnictwo Eter, 2017), 79–94; Mark McCrindle, Fell Ashley, *Understanding Generation Z: Recruiting, Training and Leading the Next Generation* (Norwest NSW: McCrindle Research Pty Ltd., 2019); Victoria Turk, *Understanding Generation Alpha* (UK: Hotwire Consulting, 2017); Jean M. Twenge, *iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości i co to oznacza dla nas wszystkich*, tłum. Olga Dziedzic (Sopot: Smak Słowa, 2019).
- 50 Kwestia wpływu technologii (internetu) na inteligencję i władze poznawcze jej użytkowników, a w konsekwencji na ich mentalność, życie duchowe, postępowanie moralne i relacje społeczne ma bogatą literaturę. Janusz Morbitzer, *Edukacja wspierana komputerowo a humanistyczne wartości pedagogiki* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2007); Janusz Morbitzer, „Refleksje pedagogiczne na temat intelektualnej kondycji cyfrowych tubylców”, *Psychologia Wychowawcza* 5 (2014): 115–130; Don Tapscott, *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, tłum. Piotr Cypriański (Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2010); Nicolas Carr, *Płytki umysł. Jak Internet wpływa na nasz mózg*, tłum. Katarzyna Rójek (Gliwice: Wydawnictwo Helion, 2013); James R. Flynn, *O inteligencji inaczej. Czy jesteśmy mądrzejsi od naszych przodków*, tłum. Agnieszka Nowak (Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa, 2012); Gary Small, Gigi Vorgan, *iMózg. Jak przetwarzać technologiczną przemianę współczesnej umysłowości*, tłum. Sy Borg (Poznań: Wydawnictwo Wesper, 2011).

dzieciństwa z mediami elektronicznymi (telewizja, tablet, smartfon, komputer) prowadzi do zmian w budowie i funkcjonowaniu ludzkiego mózgu⁵¹. Następstwem długotrwałego przebywania w sieci jest powstawanie tzw. umysłów hipertekstowych, czyli zmiana myślenia linearnego na wielowątkowy. Cyfrowy tubylca zapamiętuje mnóstwo informacji, nie jest jednak zdolny do ich interpretacji i kreatywności. U dzieci pojawia się upośledzenie części kory mózgowej (przedczołowej) odpowiedzialnej za empatię, uczucia wyższe, tolerancję⁵². Nie brak uczonych, którzy nie wahają się określać rzeczywistości sieci (zdominowanej przez kilku potężnych właścicieli) „nową dyktaturą”, nie tylko doskonale kontrolującą wszystkich uczestników–użytkowników, narzucającą styl myślenia i życia miliardom ludzi, ale wcześniej odpowiednio „tresującą” i formatującą ich umysły⁵³. Janusz Morbitzer zajmuje w tym zakresie stanowisko umiarkowane; z jednej strony dostrzega zagrożenia, jakie dla człowieka i jego rozwoju niesie ze sobą dominacja nowych technologii, z drugiej dodaje, że internet stanowi ogromną szansę dostępu do informacji. Trudno jednak winić samą technologię jako narzędzie. Wpływ internetu i innych narzędzi komunikacyjnych na człowieka (jego intelekt) zależy od mądrości/roztropności w korzystaniu z nich. Problem w tym, że „uwspólnotowiona inteligencja”, czyli kolektywna wiedza, jest płytka, chaotyczna i skłania użytkownika do umysłowego lenistwa. Rozległość i nadmiar informacji daje poczucie posiadania „wiedzy”, upośledza jednak nie tylko procesy myślowe, ale wolę, emocje i zachowania społeczne⁵⁴. Kryzys kultury w ogóle (a dotyczy to zwłaszcza

Manfred Spitzer (Manfred Spitzer, *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*, tłum. Andrzej Lipiński (Słupsk: Wydawnictwo Dobra Literatura, 2013), 64–65) ostrzega, że zastąpienie książki wyświetlaczem upośledza rozwój synaps w mózgu dziecka.

- 51 Morbitzer, *Refleksje pedagogiczne na temat intelektualnej kondycji cyfrowych tubylców*, 118–120. Pedagog, przywołując badania, podaje, że cyfrowi tubylcy odznaczają się brakiem odporności na przeciwności, nie mają hartu ducha i poczucia odpowiedzialności. Dla swoich bliskich (starszych) są „obcy”, zamieszkują bowiem „inną przestrzeń antropologiczną”.
- 52 Morbitzer, *Refleksje pedagogiczne na temat intelektualnej kondycji cyfrowych tubylców*, 118–120. W świetle badań sprzed dekady pokolenie sieci nie interesuje się polityką, religią i pracą. Wielu z nich zachowuje się jak chorzy na autyzm. Carr, *Płytki umysł*, 21.
- 53 *Samobójstwo Oświecenia? Jak neuronauka i nowe technologie pustoszą ludzki świat*, red. Andrzej Zybertowicz i in. (Kraków: Wydawnictwo Kasper, 2015); *Cyber kontra real. Cywilizacja w techno-pułapce. Prof. Andrzej Zybertowicz, rozmawia Jarema Piekutowski* (Warszawa: Wydawnictwo Nowej Konfederacji, 2022). Z kolei amerykański profesor Mark Bauerlein (Mark Bauerlein, *The Dumbest Generation grows up. From stupefied Youth to Dangerous Adults* (Washington D.C.: Regnery Gateway, 2022)) w obszernej monografii śledzi upadek szkolnictwa (przede wszystkim wyższego) w USA, który kraj ten „zawdzięcza” masowej (i obowiązkowej) informatyzacji szkoły i procesu dydaktycznego. Ponieważ „najgłupsze pokolenie” już dobiega pięćdziesiątki, jego zdaniem zagrożona jest nie tylko amerykańska kultura, ale sam byt Stanów Zjednoczonych jako państwa. Dla przykładu; już kilkanaście lat temu studenci na lekturę książki poświęcali tylko ok. 7 minut dziennie. Jego zdaniem kultura Zachodu jest śmiertelnie zagrożona przez „zdziczałych” i zidiocianych relatywistów, których „kształci” współczesna szkoła i społeczeństwo.
- 54 Morbitzer, *Refleksje pedagogiczne na temat intelektualnej kondycji cyfrowych tubylców*, 126–128. Autor dodaje, że „cyfrowa demencja”, o której pisał Manfred Spitzer, może być „efektem zamierzonym”, albowiem do rządzenia społeczeństwem i generowania postępu wystarczą wąskie elity. Co więcej, lobby internetowe i komputerowe jest zainteresowane nie „rozwojem człowieka”, ale zyskami. Morbitzer pyta, dlaczego jako społeczeństwo (rodzice, nauczyciele) dajemy przyzwolenie na „twardy determinizm medialny”, który ma charakter destrukcyjny dla człowieka.

chrześcijańskiej kultury Zachodu) ma więc istotny związek nie tylko z trendami społeczeństwa ponowoczesnego, ale także z upowszechnieniem nowych technologii, zwłaszcza internetu.

Zakończenie

Przeprowadzone analizy pokazują, że Jan Paweł II z determinacją i znakomitym skutkiem (wywoływał aplauz nie tylko u wiernych Kościoła, ale także w politycznych i kulturowych/naukowych elitach) promował kulturę chrześcijańską. I – jak żaden z poprzedników na Stolicy Piotrowej – wyraźnie wskazywał na niezbywalną godność osoby ludzkiej, której ostatecznym źródłem jest sam Bóg objawiony w Jezusie Chrystusie. Konsekwentnie wtedy kultura staje się „autentyczna” i „prawdziwa”, gdy pozwala ludziom w pełni urzeczywistniać to, kim są, czyli obraz i podobieństwo Boże. Był bowiem przekonany, że tylko w Chrystusie człowiek rozpoznaje prawdę o sobie, swej wyjątkowej godności. Konsekwentnie: tylko ta kultura, która jest otwarta na Boga (Jezusa Chrystusa), sprzyja integralnemu rozwojowi osoby ludzkiej i zdolna jest ją obronić przed dehumanizacją. Przywołane w tekście wypowiedzi Jana Pawła II o człowieku i kulturze w kontekście wyzwań (zagrożeń) „jego” epoki zachowały zdumiewającą aktualność. Nie tylko w sensie spełniania się w naszych dniach „czarnego scenariusza”, przed którym ostrzegał; przeciwnie: papież zostawił nam klucz do rozumienia człowieka i kultury oraz wskazał (wszak żyjemy w czasach zamętu) źródło prawdziwej, głębokiej nadziei. Jest nim Prawdziwy Człowiek – Jezus Chrystus.

Bibliografia

- Batorski, Dominik. „Dzieci z sieci – dostęp i korzystanie z internetu przez dzieci w wieku przedszkolnym”. W: *Małe dzieci w świecie technologii informacyjno-komunikacyjnych. Pomiędzy utopijnymi szansami a przesadzonymi zagrożeniami*, red. Jacek Pyżalski, 79–94. Łódź: Wydawnictwo Eter, 2017.
- Bauerlein, Mark. *The Dumbest Generation grows up. From stupefied Youth to Dangerous Adults*. Washington D.C.: Regnery Gateway, 2022.
- Bronk, Andrzej. *Zrozumieć świat współczesny*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1998.
- Carr, Nicolas. *Płytki umysł. Jak Internet wpływa na nasz mózg*. Tłum. Katarzyna Rojek. Gliwice: Wydawnictwo Helion, 2013.
- Chaput, Charles J. *Obcy w obcej ziemi. Życie wiarą w postchrześcijańskim świecie*. Tłum. Magda Sobolewska. Warszawa: Wydawnictwo Siostr Loretanek, 2019.
- Cyber kontra real. Cywilizacja w techno-pułapce. Prof. Andrzej Zybortowicz, rozmawia Jarema Piekutowski*. Warszawa: Wydawnictwo Nowej Konfederacji, 2022.
- Delsol, Chantal. *Czym jest człowiek? Kurs antropologii dla niewtajemniczonych*. Przekł. Małgorzata Kowalska. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2011.

- Delsol, Chantal. *Nienawiść do świata. Totalitaryzmy i ponowoczesność*. Przekł. Marek Chojnacki, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2020.
- Desmurget, Michel. *Teleoślupianie. O zgnbnych skutkach oglądania telewizji (nie tylko przez dorosłych)*. Tłum. Ewa Kaniowska. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca, 2012.
- Flynn, James R. *O inteligencji inaczej. Czy jesteśmy mądrzejsi od naszych przodków*. Tłum. Agnieszka Nowak. Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa, 2012.
- Górny, Grzegorz, Krystian Kratiuk, Paweł Lisicki. *Świat i Kościół w kryzysie*. Kraków: Esprit, 2023.
- Jan Paweł II. „Akt Europejski, Santiago de Compostela, 9 listopada 1982”. W: Sławomir Sowiński, Radosław Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, 190–194. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003.
- Jan Paweł II. „Audycja dla członków Papieskiej Rady ds. Kultury, 10 stycznia 1992, Watykan”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 185–190. Kraków: Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. „Dialog między kulturami drogą do cywilizacji i pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2001 r.”, nr 9. W: Jan Paweł II, *Świat nie jest zamęt...*, 296. Warszawa: Akademia Dyplomatyczna Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 2003.
- Jan Paweł II. „Do uczestników III Międzynarodowego Forum Fundacji im. Alcide De Gasperiego, 23 lutego 2002, Watykan”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 408–410. Kraków: Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. „Do uczestników VI Sympozjum Biskupów Europejskich, 11 października 1985”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 68–79. Kraków Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. *Encyklika „Centesimus annus”*. Rzym, 1991.
- Jan Paweł II. *Encyklika „Evangelium Vitae”*. Rzym, 1995.
- Jan Paweł II. *Encyklika „Redemptor hominis”*. Rzym, 1979.
- Jan Paweł II. „Homilia Ojca świętego wygłoszona na Placu Zwycięstwa”. W: *Pielgrzymka do Ojczyzny. Przemówienia i homilie Ojca świętego Jana Pawła II*, red. Ada i Zdzisław Szubowie, 45–50. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1980.
- Jan Paweł II. *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2005.
- Jan Paweł II. *Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messori*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1994.
- Jan Paweł II. „Przemówienie do II grupy Biskupów polskich, 15 stycznia 1993, Watykan”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 212–220. Kraków: Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. „Przemówienie do przedstawicieli świata nauki, Lublin, 9 czerwca 1987 r.”. W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny: 1979–1983–1991–1995–1997. Przemówienia, homilie*, 400. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2002.

- Jan Paweł II. „Przemówienie do uczestników sympozjum posynodalnego, 31 października 1991, Rzym”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 163–167. Kraków: Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. „Przemówienie do uczestników sympozjum posynodalnego, 31 października 1991, Rzym”. W: Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, 165–166. Rzym: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1986.
- Jan Paweł II. „Przemówienie podczas Nieszporów Europejskich, 10 września 1983, Wiedeń”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 37–43. Kraków: Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. „Przemówienie w Parlamencie Europejskim, 11 października 1988, Strasburg”. W: Jan Paweł II, *Europa zjednoczona w Chrystusie. Antologia*, oprac. Leszek Sosnowski, Gabriel Turowski, 112–118. Kraków: Biały Kruk, 2002.
- Jan Paweł II. „W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO Paryż, 2 czerwca 1980”. W: Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, 64–81. Rzym: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1986.
- Jurek, Marek. „Prawdziwa wolność Kościoła. Wobec potęg tego świata”. W: *Non possumus. Niezgoda, której uczy Kościół*, red. Paweł Milcarek, Tomasz Rowiński, 171–195. Warszawa: DEMART, 2021.
- Kalinowska, Katarzyna. „Idealna Europa? Wizja Europy w myśli Jana Pawła II”. W: *Jan Paweł II i Europa*, red. Katarzyna Kalinowska, Barbara Brodzińska, Małgorzata Zamojska, 63–71. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009.
- Karmolińska-Jagodzik, Ewa. „Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych”. *Studia Edukacyjne* 21 (2012): 191–210.
- Kerckhove, Derrick de. *Powłoka kultury. Odkrywanie nowej elektronicznej rzeczywistości*. Przekł. Witold Sikorski, Piotr Nowakowski. Warszawa: Wydawnictwo MIKOM, 1996.
- Lubac, Henri de. *Dramat humanizmu ateistycznego*, tłum. Arkadiusz Ziemiński. Kraków: WAM, 2004.
- Mariański, Janusz. *Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2016.
- Mazurkiewicz, Piotr. „Jan Paweł II i zderzenie historii”. *Teologia Polityczna* 3 (2005–2006): 91–93.
- McCrinkle, Mark, Fell Ashley. *Understanding Generation Z: Recruiting, Training and Leading the Next Generation*. Norwest NSW: McCrinkle Research Pty Ltd., 2019.
- Mead, Margaret. *Kultura i tożsamość: studium dystansu międzypokoleniowego*. Tłum. Jacek Hołówka, Warszawa: PWN, 2000.
- Morbitzer, Janusz. *Edukacja wspierana komputerowo a humanistyczne wartości pedagogiki*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2007.

- Morbitzer, Janusz. „Refleksje pedagogiczne na temat intelektualnej kondycji cyfrowych tubylców”. *Psychologia Wychowawcza* 5 (2014): 115–130.
- Non possumus. Niezgoda, której uczy Kościół*, red. Paweł Milcarek, Tomasz Rowiński. Warszawa: Demart S.A., 2021.
- Nowicka, Marzenna. „Młodzi z pokolenia Z i Alpha jako zadanie dla pedagogów, czyli o konieczności «łapania fali»”. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 4, 44 (2002): 164–176.
- Parzych, Katarzyna. „Jan Paweł II o dialogu Kościoła z kulturą”. W: *Symposium „Dialog kultur”*. UWM, Olsztyn 6 IV 2000, red. Marian Borzyszkowski, 40–42. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Teologii, 2000.
- Rowan, Williams. *Wiara na areopagu. O wizji Europy, roli państwa oraz o tym, dlaczego współczesne społeczeństwo nie przetrwa bez Boga, religii i wartości moralnych*. Przekł. Grażyna Gomoła, Aleksander Gomoła. Poznań: Wydawnictwo W drodze, 2018.
- Salij, Jacek. „Teolog”. W: Jan Paweł II, *Człowiek kultury*, red. Katarzyna Flader, Witold Kawecki, 354–364. Kraków: Rafael, 2008.
- Samobójstwo Oświecenia? Jak neuronauka i nowe technologie pustoszą ludzki świat*, red. Andrzej Zybertowicz i in. Kraków: Wydawnictwo Kasper, 2015.
- Sartori, Giovanni. *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*. Tłum. Jerzy Uszyński. Warszawa: Wydawnictwa UW, 2007.
- Sierocki, Radosław. *Praktykowanie religii w nowych mediach. Katolicka przestrzeń Facebooka*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018.
- Skrzypczak, Robert. *Między Chrystusem a Antychrystem*. Kraków: Esprit, 2022.
- Small, Gary, Gigi Vorgan. *iMózg. Jak przetrwać technologiczną przemianę współczesnej umysłowości*. Tłum. Sy Borg. Poznań: Wydawnictwo Vesper, 2011.
- Sobór Watykański II. „Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym «Gaudium et spes»”. W: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, 811–987. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 1967.
- Sochoń, Jan. „Filozof”. W: Jan Paweł II, *Człowiek kultury*, red. Katarzyna Flader, Witold Kawecki, 323–344. Kraków: Rafael, 2008.
- Spitzer, Manfred. *Cyfrowa demencja. W jaki sposób pozbawiamy rozumu siebie i swoje dzieci*. Tłum. Andrzej Lipiński (Słupsk: Wydawnictwo Dobra Literatura, 2013).
- Szostek, Andrzej. „Człowiek i kultura w ujęciu Jana Pawła II”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 6 (1997): 157–167.
- Szulakiewicz, Marek. „Jan Paweł II wobec problemów odmienności kulturowej”. W: *De revolutionibus orbium populorum Joannis Pauli II. Papież wobec wykluczenia społecznego*, red. Krzysztof Pilarczyk, 287–313. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2015.
- Tapscott, Don. *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*. Tłum. Piotr Cypryański. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2010.
- Turk, Victoria. *Understanding Generation Ralpha*. UK: Hotwire Consulting, 2017.
- Turoń-Kowalska, Agnieszka. „Kryzys kultury europejskiej w ujęciu Leszka Kołakowskiego”. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 13 (2014): 153–175.

- Twenge, Jean M. *iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości i co to oznacza dla nas wszystkich*. Tłum. Olga Dziedzic. Sopot: Smak Słowa, 2019.
- Wildstein, Bronisław. *Bunt i afirmacja. Esej o naszych czasach*. Warszawa: PIW, 2020.
- Wójtowicz, Ryszard. *Człowiek i kultura. Prolegomena do Wojtyłańskiej myśli antropologicznej*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010.
- Życiński, Józef. *Europejska wspólnota ducha. Zjednoczona Europa w nauczaniu Jana Pawła II*. Warszawa: Wydawnictwo ATK, 1998.

Cytowanie chicagowskie:

Perszon, Jan. „Chrystus fundamentem człowieczeństwa. Jana Pawła II wizja kultury w kontekście kryzysu człowieka i społeczeństwa”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 31 (2024): 57–75. DOI: 10.18276/skk.2024.31-03.

Cytowanie oksfordzkie:

Perszon J., *Chrystus fundamentem człowieczeństwa. Jana Pawła II wizja kultury w kontekście kryzysu człowieka i społeczeństwa*. „*Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*” 31 (2024), s. 57–75. DOI: 10.18276/skk.2024.31-03.